

رفتارشناسی پیامبر اکرم (ص) در تعاملات اجتماعی با یهودیان مدینه

زهرا مهدوی فخر^۱، محمدمهدی کریمی نیا^۲، مجتبی انصاری مقدم^۳

^۱ سطح سه (کارشناسی ارشد) حوزه علمیه خواهران قم، پژوهشگر و معاون پژوهش مدرسه سطح دو فاطمه معصومیه (س) اهواز

^۲ استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم (نویسنده مسئول)

^۳ دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه میبد، مدرس دانشگاه و پژوهشگر

چکیده

تعاملات اجتماعی با اقلیت‌های دینی از مسائل مهم جوامع اسلامی است. از این‌رو آگاهی از چگونگی برخورد با این اقلیت‌ها مستلزم واکاوی سنت‌های نبوی در برقراری ارتباط با پیروان سایر ادیان است. از آنجایی که یهود در صدر اسلام بخش اعظم اقلیت مدینه را به خود اختصاص داده بود و در مبارزه با امر رسالت پیامبر بیش از مسیحیت نقش داشته؛ از این‌رو نویسنده در این مقاله با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و پردازش توصیفی اطلاعات، از رهگذر واکاوی شاخص‌های رفتاری پیامبر اسلام (ص) در مواجهه اجتماعی با یهودیان با تاکید بر پیمان نامه میان مسلمانان و یهودیان مدینه به این مساله پرداخته است. نگارنده پس از بررسی جایگاه اجتماعی یهودیان در مدینه، به ویژگی‌های رفتار اجتماعی آنان برپایه گواه‌مندی قرآن و اقدامات پیامبر برای ایجاد رابطه با این قوم می‌پردازد. دستاورد این تحقیق معرف^۳ شاخص اصلی صبر، مدارا و قاطعیت در برخورد با اقلیت‌های دینی به ویژه یهودیان می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: تعاملات اجتماعی، پیامبر اکرم (ص)، جامعه اسلامی، شاخص‌های رفتاری، یهود

مقدمه

اسلام به عنوان دین متعالی ساز انسان در دنیا و آخرت توجه ویژه‌ای به روابط اجتماعی داشته و بخش بزرگی از احکام و قوانین خود را به حوزه رفتار اجتماعی انسان‌ها و چگونگی ساماندهی ارتباطات میان آنان اختصاص داده؛ به گونه‌ای که به عنوان اجتماعی‌ترین دین شناخته شده است.

یهودیان در پی بشارت تورات بر ظهور آخرین پیامبر چند قرن پیش از ظهور اسلام به جزیره‌العرب آمده و برخی مناطق از جمله یثرب را برای سکونت و انتظار آخرین پیامبر انتخاب کردند. اما پس از ظهور اسلام به دلیل آنکه گمان می‌کردند پیامبر آخر از دین یهود است عده کثیری از پذیرش اسلام سرباز زده و بر آیین خود باقی ماندند. بدین سبب جامعه اسلامی مدینه پس از تشکیل حکومت الهی توسط حضرت خاتم (ص)، شاهد حضور اقلیتی به نام یهود در میان خود بودند.

پیامبر اکرم (ص) تمایل نداشت در ابتدای تشکیل حکومت، دو دین الهی در تقابل با یکدیگر قرار گیرند. از این رو نه تنها از حضور آنان در جامعه اسلامی مدینه جلوگیری نکرد بلکه با پیش گرفتن برخی سیاست‌ها زمینه را برای روابط مسالمت آمیز و معرفی بهتر دین اسلام به مردم جهان در تمامی عصرها فراهم نمود.

نیاز جوامع و حکومت‌های اسلامی عصر حاضر به چگونگی زمینه سازی این مهم از یک سو، همچنین مهارت افزایی و بالابردن آگاهی در زمینه شیوه برخورد با اقلیت‌ها به منظور نشان دادن چهره واقعی اسلام از سوی دیگر ضرورت آگاهی از اصول بکار رفته از سوی پیامبر اسلام در برخورد با اقلیت‌ها را بیش از پیش نمایان می‌سازد.

زینب السادات حسینی در رساله ارشد خود با نام «مواجهه پیامبر(ص) با یهود از منظر قرآن» در ۴ فصل پس از بیان موقعیت‌های یهود در عرصه های گوناگون اعم از اقتصاد، سیاست، جغرافیا و فرهنگ به معرفی ویژگی ها و اعتقادات یهود می‌پردازد و در دو فصل انتهایی شیوه مواجهه پیامبر با یهود را تبیین می‌کند.

«یهود مدینه: جایگاه فرهنگی و تعاملات فرهنگی با عرب جاهلی و مسلمانان» مقاله دیگر در این زمینه است که به قلم سید احمد رضا خضری و فاطمه احمد وند نگاشته شده و به بررسی جایگاه فرهنگی یهود یثرب و تعاملات فرهنگی آنان با عرب می‌پردازد و از مسئله اجتماعی غافل می‌ماند.

مرجع دیگر در این زمینه کتاب «یهود و پیامبر» نوشته مرتضی شیرودی است که نویسنده بیشتر به بیان اختلافات یهود با پیامبر و علت یابی آنها پرداخته است.

اما نویسنده این مقاله در صدد است با توجه به اهمیت روابط اجتماعی در اسلام، پس از بیان ویژگی‌های اخلاقی یهود در صحنه اجتماع - بر اساس آیات شریفه قرآن - سیاست‌ها و خط مشی کلی پیامبر را در نحوه مواجهه با یهود بر اساس پیمان‌نامه منعقد شده با آنان شناسایی و تبیین نماید.

۱. مفهوم شناسی

۱-۱. شاخص رفتاری

شاخص در لغت به معنای برآمده، چشمگیر، مرتفع (عمید، ص ۶۸۵، ۱۳۸۹) و امری است که به وسیله آن بتوان کمیت، کیفیت و تغییرات یا ثبوت یک موضوع را تشخیص داد و اندازه گیری کرد؛ رفتار انسان، شناسه تغییرات شخصیت اوست. (دفتر سنجش فرهنگی، ص ۵۶، بی تا)

عبارت ترکیبی شاخص رفتاری در تعاریف دانشمندان علوم اجتماعی و علوم رفتاری عبارت است از «مفهوم یا عددی که اندازه کمیت معینی را مشخص می کند و شاخص به معنای اخص برای مفاهیم یا صفاتی به کار می رود که در سطح نسبی قابل اندازه گیری باشد» (دوورژه، ص ۱۳۶۷، ۳۳۹)

اگر رفتار را به عنوان یک مفهوم در نظر بگیریم برای عینی ساختن آن ابتدا باید به ابعاد و مولفه های رفتاری تجزیه گردد. سپس شاخص یا شاخص های آن رفتار تعیین شود. شاخص در زبان علوم تربیتی نشانگرهایی است برای سنجش میزان رشد فرد در ابعاد مختلف که در مقایسه و ارزیابی رفتار علمی اخلاقی افراد با هم دیگر به کار می رود. (فرمینی، ص ۲۲۷: ۱۳۸۷)

بنابراین شاخص یک ویژگی رفتاری است که سبک و نحوه آن رفتار را نشان می دهد. به عبارت دیگر شاخص در حقیقت یک صفت خاص رفتار در حیطه روابط اجتماعی می باشد که نشانگر کیفیت عمل است. (همت بناری، احسانی، ص ۲-۳: ۱۳۹۴)

شاخص رفتاری در این مقاله ویژگی های رفتاری پیامبر اکرم (ص) در حوزه نظر و عمل با یهودیان مدینه است که از منابع مهم استناد برای مسلمانان محسوب می شود.

۲. جایگاه اجتماعی یهودیان در مدینه

تاریخ حضور یهودیان در سرزمین حجاز را می توان به دو دوره پیش از اسلام و پس از اسلام تقسیم بندی کرد. آنچه در این مقاله قصد بررسی آن را داریم پس از ورود اسلام و در گستره جغرافیایی شهر مدینه (یثرب) است.

۱-۲. یهود در دوره پیش از تشکیل حکومت اسلامی

دین یهود چند قرن پیش از ظهور اسلام در جزیره العرب نفوذ کرد و سبب شد که برخی مناطق یهودی نشین در آنجا پدید آید. بیشتر یهودیان در منطقه حجاز و یمن مستقر شدند. در میان مناطق یهودی نشین از همه معروف تر «یهودیان یثرب» - به ویژه سه طایفه بنی نضیر، بنی قینقاع و بنی قریظه - بودند. در «تیماء»، «طائف»، «فدک» و «خیبر» نیز مناطقی یهودی نشین وجود داشت. (روحانی، ص ۳: ۱۳۸۴)

یهودیان در میان ساکنان یثرب، از توان اقتصادی بیشتری برخوردار بوده و به دلیل داشتن چنین توانی دست به احتکار اجناس و ربا خواری می زده اند. بعلاوه، در صنعت و بویژه ساختن شمشیر، نیزه و تیر، توسط یهودیان صورت می گرفته و این - با توجه به جنگ های مداوم - در آمد قابل ملاحظه ای برای آنان داشته است. (مرکز پاسخویی به شبهات، بی تا)

آن ها به دلیل آن که صاحب ثروت و مقام بودند، برای سکونت خود مناطقی از مدینه را آباد کردند، و این زمانی بود که هنوز روح برتری جویی و تکبر بر هم پیمانان عرب و مجاور خود در آنها به وجود نیامده بود.

۲-۲. یهود پس از تشکیل حکومت اسلامی

به نظر میرسد یهودیانی که مرکز ثقل زندگی اقتصادی و مالی مدینه بودند، وقتی مواجه شدند با افزایش تعداد مهاجران به مدینه، که در میانشان بزرگان اقتصادی قریش و ثقیف قرار داشتند، احساس کردند که نفوذ خود را از دست میدهند. از این رو ترسیدند. افزایش قدرت مرکز اجتماعی مهاجران بعد از پیروزی جنگی و سیاسی بدر نیز سبب ازدیاد ترس یهود شد. پس در فرصتهای به دست آمده، دست به کار نقض عهد و پیمان میان خود و پیامبر شدند. (ابن اسحاق، ج ۲، ۳۸۵ - ص ۳۸۹: ۱۴۲۴ق) تا آن مرکز را سست کرده، اوضاع آرام را با ایجاد شک و تردید در جامعه مدینه تکان دهند.

۳. اخلاق اجتماعی یهودیان از دیدگاه قرآن

۴۱ آیه از قرآن کریم به بیان ویژگی‌ها، اعتقادات و شیوه زندگی قوم یهود پرداخته (ن.ک: روحی، ص ۵۵، ۱۳۸۴) که در یک نگاه کلی می‌توان آنها را به دو دسته تقسیم بندی نمود: الف) عقاید و باورهای یهود؛ ب) کارشکنی‌ها و فعالیت‌های تخریبی علیه مسلمانان. (حاجی صادقی، ص ۸۴، ۱۳۸۴). از مجموع آیات فوق آنچه که در تعاملات اجتماعی یهود با ادیان دیگر به ویژه مسلمانان بیشتر به چشم می‌خورد عبارتند از:

۳-۱. عدم پایبندی یهود به تعهدات اجتماعی

﴿فَبِمَا نَفْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً﴾؛ (مائده: ۱۳)

(بنی اسرائیل را) به خاطر پیمان شکنی، از رحمت خویش دور ساختیم و دل‌های آنان را سخت و سنگین نمودیم.

بنی قریظه، یکی از قبایل یهود ساکن شهر مدینه بودند که در اطراف مدینه مالک باغات و مزارع بوده و در آن به کشاورزی اشتغال داشتند. رسول خدا پس از ورود به شهر مدینه و تشکیل حکومت عهدنامه ای میان مهاجران و انصار از یک طرف و یهودیان مدینه از طرف دیگر نوشت و یهودیان را در دین و دارائی و املاکشان آزاد گذاشت و شرایطی برای آنها مقرر نمود که طرفین ملزم به رعایت آنها بودند. (پایگاه جامعه فرق و ادیان و مذاهب، ۱۳۹۳/۲/۵)

مفاد این عهدنامه میان پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و تمام یهودیان بود که تمام حقوق آنها رعایت شده و جان و مالشان در امنیت حاصل از حکومت پیامبر محفوظ و مورد حمایت بوده است، این برخورد کریمانه رسول خدا با آنها بود. اما برخورد آنها با رسول خدا و مسلمانان کاملاً برخلاف تمام مفاد عهدنامه بود، و هرگز مفاد این عهدنامه از سوی رسول خدا و مسلمانان مورد بی حرمتی واقع نشد، ولی آنها نه تنها بر علیه شخص رسول خدا توطئه چینی می‌نمودند و با آن حضرت دشمنی کردند، بلکه با مشرکان مدینه همدستی نموده و برای محکوم کردن و باطل جلوه دادن رسالت آن حضرت سوآلاتی از آن حضرت می‌نمودند که در پاسخ آنها آیاتی از قرآن کریم نازل می‌شد. (ابن اسحاق، ج ۲، ۱۳۸-۱۳۵ و ۱۴۱-۱۳۸، ۱۴۹: ۱۴۲۴ق)

۲-۳. یهود و بیرون راندن غیر خود از شهر و دیار

﴿يَقُولُونَ لَئِنْ رَجَعْنَا إِلَى الْمَدِينَةِ لَيُخْرِجَنَّ الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذَلَّ﴾: «اگر به مدینه بازگردیم، عزیزان، ذلیلان را بیرون می

کنند» (منافقون: ۶۳: ۸)

بعد از جنگ بنی المصطلق که در سال ششم هجری اتفاق افتاد، هنگام بازگشت به مدینه، میان دو نفر از مسلمانان که یکی از مهاجران و دیگری از انصار بود، بر سر آب‌گیری از چاه نزاع شد و هر یک برای غلبه بر دیگری از دوستان خود کمک خواست.

عبدالله بن ابی که سر کرده منافقان بود به کمک مرد انصاری شتافت و گفت: ما مهاجران را مسکن و مال دادیم، ولی حالا در برابر ما می‌ایستند. اگر به مدینه برگردیم، عزیزان، ذلیل‌ها را بیرون خواهند کرد.

زیدین ارقم که جوانی نورسته بود، این گفته را به پیامبر گزارش داد. حضرت، عبدالله بن ابی را احضار کرد ولی او انکار نمود. انصار گفتند: چرا به خاطر گزارش یک نوجوان، بزرگ ما، عبدالله توبیخ شود؟

پیامبر فرمان حرکت داد و اجازه دستور استراحت نداد تا مردم فرصت و فراغتی برای ادامه حرف‌ها نداشته باشند، هنگامی که به مدینه رسیدند فرزند عبدالله بن ابی که از مؤمنان واقعی بود، راه را بر پدر بست و گفت: آیا تو عزیزترین مدینه‌ای و می‌خواهی پیامبر را خارج کنی؟ هرگز نمی‌گذارم وارد شوی، مگر آنکه پیامبر اکرم اجازه دهد.

مسئله را به پیامبر گزارش دادند و حضرت اجازه ورود او را به مدینه داد، عبدالله که خود را عزیز می‌پنداشت، ذلیل شد و از شدت خجالت در خانه ماند تا آنکه مرد و هرگاه به او گفته می‌شد بیا نزد پیامبر برویم و عذرخواهی کن، او سرپیچی می‌کرد. (قرائتی، ج ۱۰، ۶۰: ۱۳۸۳)

۳-۳. اصرار یهود بر پیروی مسلمانان از آنان

وَلَنْ تَرْضَىٰ عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَىٰ حَتَّىٰ تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ قُلْ إِنْ هَدَىٰ اللَّهُ هُوَ الْهَدَىٰ (بقره(۱): ۱۲۰) هرگز یهود و نصاری از تو راضی نخواهند شد، تا (به طور کامل، تسلیم خواسته‌های آنها شوی و) از این (تحریف یافته) آنان، پیروی کنی. بگو (ای پیامبر): «هدایت الهی، تنها هدایت است».

این آیه در عین این که خطاب به پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله است، خطاب به همه مسلمانان در طول تاریخ نیز هست که هرگز یهود و نصاری از شما راضی نخواهند شد، مگر آنکه تسلیم بی‌چون و چرای آنان شوید و از اصول و ارزشهای الهی کناره بگیرید. ولی شما باید با قاطعیت دست رد به سینه‌ی آنها بزنید و بدانید تنها راه سعادت، راه وحی است نه پیروی از تمایلات این و آن. (قرائتی، ج ۱، ۱۹۳: ۱۳۸۳)

۳-۴. یهود و فراموش کردن خدمات دیگران

وَ إِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ أَنْجَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ وَ يَذَّبُونَ آبْنَاءَكُمْ وَ يَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَ فِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ (ابراهيم(۱۴): ۶)

«و (به خاطر بیاورید) هنگامی را که موسی به قومش گفت: نعمت خدا بر خود را به یاد داشته باشید، زمانی که شما را از (چنگال) آل فرعون رهایی بخشید. همانا شما را به بدترین وجهی عذاب می‌کردند، پسرانتان را سر می‌بریدند و زنانتان را (برای خدمتکاری) زنده نگه می‌داشتند و در این، آزمایش بزرگی از طرف پروردگارتان برای شما بود.»

این آزمایش بزرگی از پروردگارتان برای شما بود (وَفِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ).

چه روزی از این پربرکت‌تر که شر جمعیت خودکامه و سنگدل و استعمارگری را از سر شما کوتاه کرد، همان‌ها که بزرگترین جنایت را در حق شما قائل می‌شدند، چه جنایتی از این برتر که پسران شما را همچون حیوانات سر می‌بریدند (توجه داشته باشید که قرآن تعبیر به ذبح می‌کند نه قتل) و از این مهمتر نوامیس شما به صورت کنیزانی در چنگال دشمن بی‌آزم بودند.

نه تنها در مورد بنی اسرائیل که در مورد همه اقوام و ملت‌ها، روز رسیدنشان به آزادی و استقلال و کوتاه شدن دست طاغوت‌ها از ایام الله است که باید همواره آن را به خاطر داشته باشند. خطرهای که توجه به آن از ارتجاع و بازگشت به وضع گذشته آنها را حفظ می‌کند.

آیا این درد کوچکی است که نیروی فعال یک جمعیت را از میان ببرند و زنان آنها را بدون سرپرست، به صورت کنیزانی در چنگال یک مشت افراد ظالم و ستمگر باقی بگذارند؟ (مکارم شیرازی، ج: ۱۰، ص ۲۷۴: ۱۳۵۳)

۳-۵. کفران نعمت قوم

و إِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نَصْبِرَ عَلَىٰ طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَ فِثَائِهَا وَ قَوْمِهَا وَ عَدَسِهَا وَ بَصَلِهَا؛ (بقره (۱): ۶۱)

و (نیز ای یهودا! به خاطر آورید) زمانی را که گفتید: «ای موسی! هرگز حاضر نیستیم به یک نوع غذا اکتفا کنیم. از خدای خود بخواه که از آنچه زمین می‌رویانند؛ از سبزیجات، خیار، سیر، عدس و پیازش برای ما فراهم سازد.

بنی اسرائیل به جای شکرگزاری از نعمت‌های «من و السلوی»، به فکر زیاده‌خواهی و تنوع طلبی افتاده و از غذاهای زمینی خواستند و برای نمونه، تعدادی از آنها مانند: سبزی، خیار، پیاز و سیر را نام بردند. حضرت موسی در برابر این درخواست‌ها، ضمن تأسف از این‌که آنها نعمت‌های نیکو و بهتر را با نعمت‌های ساده عوض می‌کنند، به آنها گفت: اگر بنای کامیابی از اینها را دارید، باید به شهر رفته و با دشمنانتان بجنگید، شما از یک طرف حال جهاد ندارید و از طرف دیگر تمام امتیازات شهرنشینی را می‌خواهید. سرانجام این قوم با چنین ویژگی‌ها و خصوصیات، به ذلت و خواری افتاده و گرفتار قهر و غضب الهی خواهند شد. تنوع طلبی و افزون خواهی، دامی برای اسیر شدن انسان‌هاست. استعمارگران نیز از همین خصیصه‌ی مردم، برای لباس، مسکن، مرکب و تجملات استفاده کرده و مردم را به اسارت خود می‌کشند. (قرائتی، ج ۱، ۱۹۳: ۱۳۸۳)

۳-۶. گستاخی و بی ادبی قوم یهود

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ. (بقره (۱): ۱۰۴)

ای افراد باایمان! (هنگامی که از پیغمبر تقاضای مهلت برای درک آیات قرآن می‌کنید) نگویید: «راعنا»؛ بلکه بگویید: «انظرننا». (زیرا کلمه اول، هم به معنی «ما را مهلت بده!»، و هم به معنی «ما را تحمیق کن!» می‌باشد؛ و دستاویزی برای دشمنان است.) و (آنچه به شما دستور داده می‌شود) بشنوید! و برای کافران (و استهزاکنندگان) عذاب دردناکی است.

برخی از مسلمانان برای اینکه سخنان پیامبر را خوب درک کنند، درخواست می‌کردند که آن حضرت با تأتی و رعایت حال آنان سخن بگوید. این تقاضا را با کلمه «راعنا» می‌گفتند. یعنی مراعاتمان کن. ولی چون این تعبیر در عرف یهود، نوعی دشنام تلقی می‌شد، آیه نازل شد که بجای «راعنا» بگویید: «انظرننا» تا دشمن سوء استفاده نکند. این اولین آیه از آغاز قرآن است که با خطاب: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» شروع می‌شود. و از این به بعد بیش از هشتاد مورد وجود دارد که با همین خطاب آمده است. (قرائتی، ج ۱، ۱۷۴: ۱۳۸۳)

۳-۷. رباخواری یهود

ربا یکی از محرمات الهی است، که انسان‌های حریص به دنیا گرفتار آن هستند. با این که در شریعت موسی و عیسی (ع) ربا منع شده بود، باز هم یهودیان به آن عمل کرده و اموال خود را به این وسیله آلوده می‌کردند. قرآن کیفر این رفتار ناپسند ایشان را عذاب دنیوی و اخروی دانسته و می‌فرماید: «فَبِظُلْمٍ مِّنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ وَ بَدَّاهُمْ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ كَثِيرًا وَأَخَذَهُمُ الرَّبُّو وَ قَدْ نُهُوا عَنْهُ وَ أَكَلِهِمْ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَ أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا (نسا) (۴): (۱۶۰)؛ «پس به سزای ستمی که از یهودیان سر زد و به سبب آن که (مردم را) بسیار از راه خدا باز داشتند، چیزهای پاکیزه‌ای را که به آنان حلال شده بود حرام گردانیدیم و (به سبب) ربا گرفتارشان با آن که از آن نهی شده بودند و به ناروا مال مردم خوردنشان و ما برای کافران آنان عذابی دردناک آماده کرده‌ایم.»

این آیه شریفه نشانگر روح طغیانگر مادی آنهاست که در راه رباخواری گام برمی‌داشتند. از شواهد تاریخی، چنین استفاده می‌شود که این ملت، نظام مالیشان را براساس ربا پایه‌گذاری کرده‌اند.

«رو تشلد» می‌گوید: یهودیان، نظام اقتصادی جهان را براساس ربا قرار داده‌اند. آن‌ها به هر منطقه‌ای که وارد شدند، به زمامداران قرض دادند تا سیاست آنها را به نفع خود کنترل کنند. (جواد بختیاری، ص ۱۷، ۱۳۸۲)

مجموعه آنچه که بیان شد تنها بخشی از اوصاف اجتماعی یهود در قرآن بود. صفات دیگری نیز از جمله وحشی‌گری و سنگدلی، خوردن اموال دیگران، فساد اخلاقی، فریبکاری، حیل‌گری و موارد دیگر را می‌توان از آیات قرآن استخراج کرد. پس از بیان جایگاه اجتماعی یهود در مدینه و برشمردن اوصاف آنان در جامعه اسلامی به شیوه برخورد پیامبر اکرم (ص) پرداخته می‌شود.

۴. شاخص‌های رفتاری پیامبر اکرم (ص) با یهود

در تعیین شناسه‌های رفتاری پیامبر اکرم (ص) با یهودیان مدینه ابتدا می‌بایست بررسی کرد که پیامبر اکرم (ص) چگونه زمینه را برای ایجاد ارتباط با آنان فراهم کردند. بنابراین اولین اقدام پیامبر در مواجهه با یهودیان پس از تلاش برای دعوت آنان به اسلام مورد اهمیت است.

۴-۱. اولین اقدام پیامبر اکرم (ص) در ارتباط‌گیری با یهودیان

در عصر جاهلیت عده‌ای از یهود مطلع شدند که محمد (ص) پیامبر است لذا قصد ترور آن حضرت را داشتند ولی به امید اینکه او را یهودی کنند منصرف شدند، یهودیان سالها منتظر ظهور آنحضرت بودند و انتظار داشتند پیامبر از قوم یهود باشد، بنابراین اظهار دوستی کردند تا بتوانند او را یهودی کنند آنها امیدوار بودند پیامبر در برخورد اول یهودی شود. در اولین روزهای سکونت پیامبر در مدینه یهودیان علاقه داشتند تا نسبت به برقراری روابط اجتماعی و سیاسی با آنحضرت اقدام کنند و با قدری توجه به موعظه‌های پیامبر (ص) گوش فرا دهند، خصوصا آن حضرت می‌توانست در فتح عربستان و تشکیل حکومت جدید به آنها کمک کند. با در نظر گرفتن این هدف آنان برای خوش آمدگویی نیم‌بند به پیامبر (ص) به مردم مدینه پیوستند. (علی، ص ۶۳:

۱۳۷۰)

اولین روابط اجتماعی یهودیان با مسلمانان دستخوش شرایط ویژه‌ای بود که در مدینه حکم فرما بود، آنها می‌بایست از میان دو سیاست متضاد یعنی اتحاد و همراهی با مسلمانان و همزیستی مسالمت‌آمیز یا کناره‌گیری و عناد نسبت به اسلام یکی را برگزینند. بی‌طرفی کامل نتیجه مفیدی برای آنها در بر نداشت چراکه یهودیان از عصر جاهلیت عادت داشتند خود را حلف یکی از قبایل قرار دهند و در پناه آن قبیله زندگی کنند. (رمضان دریایی ورکاده، ص ۸۱: ۱۳۸۸)

آگاهی یهود به تداوم حیات سیاسی اقتصادی و اجتماعی در یثرب و نه هیچ جای دیگر، وجود پیوندهای سیاسی و نظامی آنان با اوس و خزرج، آگاهی از فقدان زمینه‌های عینی اتحادشان با اشراف قریش، یعنی مردمی که در هر حال ثروتمندان یهود را رقبای جدی اقتصادی خود می‌دانستند و طبعاً علاقه وافر به برکشیدن آنان از اریکه قدرت اقتصادی داشتند و نیز وقوف یهودیان به صداقت و صمیمیت پیامبر(ص) در دعوت تمام اعضای جامعه مدینه به همبستگی و اتحاد با حفظ حقوق همه بر بنیاد یک قانون یا نظامنامه سیاسی نظامی و اجتماعی، یهود را نیز خواه-ناخواه به سوی سیاست اتحاد و همزیستی با مسلمانان و مشرکین در قالب یک نظام واحد سیاسی سوق می‌داد. (زرگری نژاد، ۳۴۱-۳۴۲: ۱۳۷۸)

پیامبر(ص) در این دوران با یهودیان مدارا کرد و به پیروان سایر ادیان نیز احترام می‌گذاشت چراکه رسالت او با سایر پیامبران مشابه بود. پیامبر(ص) نمی‌خواست دو دین آسمانی در همان لحظات اول با هم درگیر شوند، زیرا تضاد میان این دو دین ممکن بود به سوء استفاده قریش در جهت تضعیف اسلام کمک کند. (رمضان دریایی ورکاده، ص ۸۱: ۱۳۸۸)

پیمان‌نامه‌ای که میان یهودیان مدینه و پیامبر اکرم (ص) منعقد شد روابط اجتماعی مسلمانان و یهود را در شرایط بهتری قرار داد و بر تعاملات سیاسی و اجتماعی میان آنان تاثیر مثبت گذاشت. این پیمان‌نامه در ادامه رسالت پیامبر و تشکیل یک امت واحد بود. یثرب علاوه بر مسلمانان، اقلیت‌های مذهبی را نیز در خود جای داده بود به همین سبب پیامبر اکرم می‌بایست زمینه را برای ایجاد یک زندگی مسالمت‌آمیز در جامعه تحت حکومت خود فراهم کند که این پیمان‌نامه از مهم‌ترین اقدامات در این زمینه بود.

طی مفاد این پیمان‌نامه که بیان خواهد شد پیامبر اسلام (ص) هرگونه تبعیض را میان قوم خویش و یهود منتفی و بدین ترتیب جامعه جدیدی را بر پایه اتحاد میان گروه‌های جامعه، سازماندهی می‌کنند. برخی از مفاد این پیمان‌نامه که مرتبط با روابط اجتماعی طرفین است، به شرح زیر می‌باشد!

«بسم الله الرحمن الرحيم. این عهدنامه از محمد نبی میان مؤمنان و مسلمانان، از قبیله ی قریش و مردم مدینه [یثرب] و متابعین آنهاست که به ایشان پیوستند - پیروی کردند - و با آنها سکونت گزیدند و با آنها جهاد کردند

۱. مسلمانان جدای از دیگران، امت واحده اند.

۲. مهاجران قریش به رسم دیرینه ی خود قبل از اسلام در پرداختن خونبها پابرجا هستند اگر فردی از آنها کسی را کشت، یا فردی از آنها اسیر گردید باید به کمک هم خون‌بهای او را بپردازند و اسیر خود را بخرند...

۱. متن عهدنامه از کتاب السیره النبویه ابن اسحاق به نقل از ابن هشام برداشت شده است.

۳. بنی عوف، بنی حرث، بنی ساعد، بنی جشم، بنی النجار، بنی عمرو بن عوف، بنی النبیث و بنی اوسبسان می توانند رسوم زندگی خود را حفظ کنند و به طور دسته جمعی فدیة ی اسیران خود را می پردازند.

۴. مسلمانان باید افراد وام دار و عیال وار را رها نکنند و آنها را در هزینه ی سنگین که برای دادن فدیة یا آزادی اسیر دامنگیر مؤمن شده است یاری دهند.

۵. هیچ مؤمنی حق ندارد با غلام [یا فرزند] مسلمانی بدون اذن ولیّ او پیمان ببندد.

۶. مؤمنان پرهیز مدار علیه هر فردی از آنها که سرکشی کند یا چیزی را که استحقاق آن را ندارد ظالمانه درخواست کند و درصدد ستمگری و ناهنجاری بین مؤمنین برآید، باید متحد شوند اگرچه مجرم فرزند یکی از آنها باشد.

۷. هر یهودی که از ما تبعیت و پیروی بکند از کمک و یاری ما و مساوات برخوردار خواهد بود در حالی که نه ستم بر آنها روا می شود و نه دشمن او یاری می شود.

۸. و کسانی که رابطه تنگاتنگ و دوستی با یهودیان دارند، در حکم یهودیان اند.

۹. درون شهر مدینه برای امضاء کنندگان این پیمان منطقه ی حرم اعلان می گردد.

۱۰. حقوق همسایگی مانند حفظ جان است و باید دور از ضرر و ستم باشد.

۱۱. مردم متعهد به این پیمان باید یکدیگر را علیه مهاجمان به مدینه یاری بدهند».

محور مفاد این عهد نامه بر اتحاد امت اسلامی است. به عبارت دیگر اصل و بنای تنظیم رفتار پیامبر اکرم (ص) با اقلیت‌های جامعه، اتحاد و همبستگی می‌باشد. بنابر بندهای این پیمان نامه که در واقع نظام نامه اسلامی است می‌توان برخی امور را به عنوان شاخص و ملاک برای تعیین رفتار با پیروان ادیان دیگر را استخراج کرد و در پیاده کردن سنت نبوی به آن تمسک جست.

۴-۲. شاخص‌های رفتاری پیامبر اکرم (ص) با یهودیان بر اساس پیمان نامه

بر اساس مفاد پیمان نامه می‌توان ۳ شاخص اصلی را به عنوان شناسه های رفتار عملی پیامبر اکرم (ص) با یهودیان مدینه معین کرد:

۴-۲-۱. صبر پیامبر اکرم (ص) بر آزار یهود

صبر در لغت به معنای تاب، تحمل و شکیبیدن آمده است. (عمید، ص ۶۸۵، ۱۳۸۹) اما در اصطلاحات دینی «مقاومت آدمی، در راه تکامل در برابر انگیزه‌های شرآفرین، فسادآفرین و انحطاط آفرین» را گویند. (خامنه‌ای، ص ۱۰: ۱۳۵۴)

همچنین آمده است که صبر یعنی «در برابر همه موانع رسیدن به تکامل و تعالی، مقاومت ورزیدن و با اراده و عزمی استوار از آنها گذشت و ره سپردن» (خامنه‌ای، ص ۱۲: ۱۳۵۴)

در پیمان نامه پیامبر اسلام با یهودیان مدینه ایشان این خصلت را از پایه های تعیین رفتار با یهودیان قرار می دهند. یهودیان مدینه به دلیل ناسازگاری برخاسته از حسادت و دشمنی بیش سایر اقلیت ها مانند مسیحیان برای مسلمانان خطر آفرین بوده اند. بر اساس تعریفی که از صبر ارائه شد، این خصلت رفتاری پسندیده بهترین گزینه برای مقابله با توطئه ها، عهدشکنی ها و خیانت های یهودیان به شمار می رفت. از این رو پیامبر اکرم (ص) در تنظیم بندهای این پیمان نامه صبر و استقامت را پیشه خود و سایر مسلمانان قرار داده تا از این طریق بتواند در برابر لجاجت و کارشکنی های آنان مقاومت کند.

از تحلیل و جمع بندی نصوص دینی و تأمل در سیره پیامبران و امامان نیز می توان شاخص صبر در رفتار پیامبر را نتیجه گرفت.

پیامبر(ص) در مقابل بدرفتاری یهودیان صبور بود و از نفاقشان چشم می پوشید و آن ها را با مسلمانان برابر می گرفت و به آداب و رسوم دینی آنان احترام می گذاشت. بر پیمان هایی که با یهودیان بسته بود، استوار بود و اگر یکی از یهودیان بر خلاف پیمان رفتار می کرد تنها به مجازات او اکتفا می کرد و دیگران را به گناه او نمی گرفت، چنان که ده بار «کعب ابن اشرف» و «سلام بن ابی حقیق» که به مسلمانان خیانت کرده بودند، همین روش را به کار بست و متعرض یهودیان دیگر نشد. پیامبر(ص) با یهودیان مدارا می کرد و وقتی پیمان خود را می شکستند و بر آن ها دست می یافت، در مجازات شان حداعتدال را نگره می داشت و یا به حکم کسی که یهودیان او را به داوری انتخاب کرده بودند، رضایت می داد. در واقع رفتار پیامبر(ص) با یهودیان خیلی ملایم تر از رفتار وی با مردم قریش و دیگر قبایل عرب بود. (خبرگزاری رسمی حوزه، ۱۳/۸/۱۳۹۹)

۲-۲-۴. سازش و مدارای پیامبر اکرم (ص) با قوم یهود

در مدارا مفهوم « پرهیز و احتیاط » نهفته هست؛ از این رو، کاربرد بیشتر آن درباره ی مخالفان و دشمنان می باشد برخلاف « رفق » که غالباً درباره ی موافقان و دوستان و بیشتر از آن درباره ی غیر مخالفان کاربرد دارد. (رمضان دریایی ورکاده، ص ۸۱: ۱۳۸۸)

پیامبر (ص) در برابر بت پرستان و مشرکان قریش، چه در آن زمان که در مکه و در آغاز بعثت بود و قدرت و حکومتی نداشت، چه آن هنگام که به مدینه آمده بود و مسلمین دارای قدرت و شوکتی شده بودند، با مدارا و مسالمت آمیز رفتار می نمود.

اما سازش و مدارا در چه حوزه ها و تا چه حدود پسندیده است و از چه مقدار گذر کند به سهل انگاری تبدیل می شود؟ برای پاسخ به این سوال لازم است علاوه بر سفارشات دین بر میانه روی با مخالفان و دشمنان، چگونگی مدارا کردن و حدود و ثغور آن را نیز معین کنیم.

در معارف دینی برای تعیین کیفیت مدارا با مخالفان، در کنار این واژه، کلمه «مداهنه» نیز به کار رفته است. مداهنه از ریشه «د ه ن» به معنای روغن مالی است. که در اصطلاح فارسی به آن ماست مالی می گویند و به شدت در متون دینی از آن نهی شده است.

خداوند متعال در سوره قلم به این موضوع پرداخته است که کفار و مشرکین دوست دارند که تو در ابلاغ دین و پیاده کردن احکام الهی با آنان کوتاه بیایی و با آنها مداهنه و مدارا کنی (و متعرض بتهاشان نشوی) تا آنها هم (به نفاق) با تو مداهنه و مدارا کنند. (قلم/۶۸: ۹) مداهنه معنی کوتاه آمدن از اعتقادات و باورهاست؛ (مروتی، ص ۶۸: ۱۳۸۵)

۱-۲-۲-۴. عرصه‌های مدارای پیامبر اکرم (ص) با قوم یهود

سهراب مروتی در مقاله خود پس از تتبع در متون دینی مدارا با دیگران را محدود به ۵ عرصه عقیدتی و ایمانی، اخلاقی، رفتاری، فرهنگی و اجتماعی می‌کند.

الف. مدارای عقیدتی و ایمانی پیامبر اکرم (ص) با قوم یهود

از آنجا که اختلاف در عقیده و ایمان و همچنین اختیار انتخاب انسان‌ها از سنت‌های ثابت الهی و تغییر ناپذیر است، از این رو همواره عده‌ای در جامعه مومن و عده‌ای کافر هستند. «وَقِيلَ يَا رَبِّ إِنَّ هَؤُلَاءِ قَوْمٌ لَا يُؤْمِنُونَ» (زخرف(۴۳): ۸۸) «پروردگارا! اینها قومی هستند که ایمان نمی‌آورند». بر این اساس خداوند متعال هیچکس را بر پذیرش دین اجبار نکرد. «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» «در قبول دین، اکراهی نیست» (بقره(۱): ۲۵۶)

به همین سبب پیامبر اسلام (ص) در هیچ برهه‌ای از زمان کافران و مشرکان را تفتیش عقاید نکرد.

ب. مدارای اخلاقی و رفتاری پیامبر اکرم (ص) با قوم یهود

خداوند متعال رمز و راز موفقیت و کامیابی حرکت اصلاحی پیامبر(ص) را در نرمخویی، خوشخویی خوشرویی، مدارا و همچنین عدم بکارگیری سختگیری و خشونت دانسته است و به پیامبر(ص) فرموده اگر نرمخو، خوشخو و مهربان نمی‌بودی و بال رحمت را برای مردم نمی‌گستراندی هیچگاه موفق به هدایت مردم نمی‌شدی، (مروتی، ۷۶: ۱۳۸۵) آنجا که فرموده است: «فِيمَا رَحِمَهُ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ» (آل عمران (۳): ۱۵۹)

ج. مدارای فرهنگی و اجتماعی پیامبر اکرم (ص) با قوم یهود

این نوع از مدارا که مورد بحث مقاله است در پیمان نامه پیامبر اکرم (ص) با یهودیان به خوبی به چشم می‌خورد. مدارا در حوزه فرهنگی و اجتماعی بدین معناست که فرد بدون تعرض به عقیده دیگران و عدم تحمیل باورها و اعتقادات خود، به آنها فرصت و اجازه فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی با موضوعیت اعتقادات خودشان را بدهد. شاید این نوع از مدارا سخت‌ترین نوع آن برای مومنان و البته بارزترین مصداق عدالت خداوند متعال و محور قرار دادن کرامت انسانی در دین مقدس اسلام است. خداوند متعال در آیه ۱۲۵ سوره مبارکه نحل این گونه بر این امر سفارش می‌کند: «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ»؛ با حکمت و اندرز نیکو به راه پروردگارت دعوت کن و با آنان با شیوه‌های نیکوتر مجادله نما.

از این آیه چنین برداشت می‌شود که در عرصه دین و برخورد با دیدگاه مخالف، تحمل عقاید مخالف و پشتیبانی از حقوق و آزادی دیگران برای دستیابی به اهداف معنوی و برخوردار شدن همه مردم - به ویژه اقلیتها - از امکانات آزادی بیان است. (ایازی، ص ۸۵: ۱۳۷۹)

۳-۲-۴. قاطعیت پیامبر اکرم (ص) به عنوان راهکار در مقابل یهود

در سیره پیامبر اکرم (ص) اصل بر مدار و سازش است اما این سوال پیش می‌آید که در مقابل کسانی که مصالح جامعه اسلامی را ندیده می‌گیرند و یا به عهد خود پایدار نمی‌مانند آیا بازهم مدارا و سازش می‌تواند اثر گذار باشد؟ در قرآن کریم آیات بسیاری مبنی بر قاطعیت و شدت عمل با این نوع افراد آمده است به همین سبب پیامبر اسلام (ص) نیز بنا بر سفارش خداوند متعال

در کنار میانه‌روی با اقلیت‌های جامعه به ویژه یهود اصل قاطعیت را در برخورد با کسانی که به مفاد عهدنامه پایبند نبوده و سعی در اخلال نظام اجتماعی دارند، پیش می‌گیرند.

گاه می‌شود که صلابت و قاطعیت بدون گذشت و تسامح ضروری می‌نماید. اگر قاطعیت و شدت عمل نسبت به مخالفان و منافقان و سنت شکنان صورت نگیرد، دشمنان تحریک می‌شوند و میدان را برای تاخت و تاز خود آماده می‌کنند و وقتی دشمنان اسلام احساس امنیت کنند و مقابلی نداشته باشند، منجر به تسلط آنان بر اوضاع می‌شود و چون خود را مقید به دین و حتی اخلاق نمی‌بینند. فساد و بی‌عدالتی و رعب و وحشت را ایجاد می‌کنند و جان و مال و ناموس مردم را به خطر می‌اندازند در نتیجه روزگار را بر دینداران و خداپرستان سخت می‌نمایند. (رمضان دریایی ورکاده، ص ۸۱: ۱۳۸۸)

حفظ اصول و ارزش‌ها، مقابله با دشمنان، مواجهه با منافقان، اجرای عدالت و حدود الهی و همچنین در مبارزه با ظلم و ستم مواردی هستند که در دایره برخورد قاطعانه قرار می‌گیرند. به عبارت دیگر هیچ فردی در موارد ذکر شده مجاز به تسامح و کوتاه آمدن نیست بلکه باید در کنار احترام به عقاید دیگران و عدم تحمیل باورهای خود به آنان، از موضعی که بیان شد کوتاه نیامده و با شدت در برابر مخالفان بایستد.

امام علی (ع) به یکی از زمامداران حکومتش دستور می‌دهد: «جایی که جز درستی به کار نیاید، درستی در پیش گیر» (نهج البلاغه، نامه ۴۶)

نتیجه گیری

اولین اقدام پیامبر اکرم (ص) انعقاد پیمان‌نامه‌ای عمومی با یهودیان مدینه بود تا از این طریق علاوه بر ایجاد روابط میان طرفین و برهم نخوردن وحدت جامعه اسلامی، اقدامات و فعالیت‌های یهود را تحت کنترل قوانین نظام اسلامی در بیاورد. بر اساس مفاد پیمان نامه می‌توان ۳ شاخص اصلی صبر، مدارا و قاطعیت را به عنوان شناسه‌های رفتار عملی پیامبر اکرم (ص) با یهودیان مدینه معین کرد. پیامبر اکرم (ص) در تنظیم بندهای این پیمان نامه صبر و استقامت را پیشه خود و سایر مسلمانان ساختند تا از این طریق بتوانند در برابر لجاجت و کارشکنی‌های آنان مقاومت نمایند. همچنین مدارا در عرصه‌های عقیدتی، رفتاری، اخلاقی، فرهنگی و اجتماعی از دیگر شاخص‌هایی است که پیامبر اکرم (ص) در برابر بت پرستان و مشرکان قریش، چه در آن زمان که در مکه و در آغاز بعثت بود و قدرت و حکومتی نداشت، چه آن هنگام که به مدینه آمده بود و مسلمین دارای قدرت و شوکتی شده بودند در پیش گرفته بودند. اما در کنار میانه‌روی با اقلیت‌های جامعه به ویژه یهود اصل قاطعیت را در برخورد با کسانی که به مفاد عهدنامه پایبند نبوده و سعی در اخلال نظام اجتماعی دارند، رعایت می‌کردند. چگونگی اجرای این احکام و تطبیق آن با مسائل روز می‌تواند موضوع تحقیقات پژوهشگران در حوزه تاریخ و معارف اسلامی باشد.

۱. قرآن کریم
۲. نهج البلاغه
۳. ایازی، محمدعلی، «آزادی در قرآن»، تهران: موسسه نشر و تحقیقات ذکر، ۱۳۷۹ش.
۴. بختیاری، جواد، «دشمنی یهود با اسلام»، نشریه پاسدار اسلام، ش ۲۶۵، ۱۳۸۲ش.
۵. پایگاه اطلاع رسانی حوزه، گنجینه معارف، «رفتار اخلاقی پیامبر خدا صلی الله علیه و آله با غیر مسلمانان»، ۱۳۹۳ش. <https://hawzah.net>
۶. حاجی صادقی، عبدالله، «سیمای یهود در قرآن»، قم: انتشارات زمزم هدایت، ۱۳۹۰ش.
۷. خامنه‌ای، علی، «گفتاری در باب صبر»، تهران: غدیر، چاپ مشعل آزادی ۱۳۵۴ش.
۸. خبرگزاری رسمی حوزه، «رفتار اخلاقی پیامبر خدا (ص) با غیر مسلمانان»، کد خبر: ۹۲۶۲۱۰، ساعت ۵:۱۶، ۱۳۹۹/۸/۱۳. yun.ir/ukw156
۹. دوورژه، م. «مبانی روش های علوم اجتماعی»، ترجمه خسرو اسدی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۷ش.
۱۰. روحانی، سعید، «علمکرد یهود در برابر حکومت نبوی»، قم: فصلنامه فرهنگ کوثر، شماره ۶۱، ۱۳۸۴ش.
۱۱. روحی، ابوالفضل، «سیمای بنی اسرائیل در قرآن و عهدین»، قم: ماهنامه معرفت، شماره ۹۵، ۱۳۸۴ش.
۱۲. زرگری نژاد، غلامحسین، «تاریخ صدر اسلام، تهران»، تهران: سمت، چاپ اول، ۱۳۷۸ش.
۱۳. عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران: انتشارات راه رشد، چاپ اول، ۱۳۸۹ش.
۱۴. علی، سید امیر، «تاریخ سیاسی و اجتماعی اسلام»، مترجمان ایرج رزاق پور و محمد مهدی حیدر پور، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۰ش.
۱۵. فرمهبینی فراهانی، محسن؛ «فرهنگ توصیفی علوم تربیتی»، تهران: اسرار دانش، ۱۳۷۸ش.
۱۶. قرائتی، محسن، «تفسیر نور»، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ یازدهم، ۱۳۸۳ش.
۱۷. مکارم شیرازی، «تفسیر نمونه»، ج ۱۰، طهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۵۳ش.
۱۸. _____، «ترجمه قرآن کریم»، تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ۱۳۸۰ش.
۱۹. مظاهری، علی اکبر، «ترجمه نهج البلاغه»، مشهد، چاپ سوم، دانش پژوه، ۱۳۹۵ش.
۲۰. المطلبی المدنی، محمد بن اسحاق بن یسار، «سیره النبویه»، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ اول، ۱۴۲۴ ه.ق.
۲۱. مروتی، سهراب، «مبانی نظری مدارا در قرآن کریم و سنت معصومین (ع)»، فصلنامه علمی پژوهشی انجمن معارف اسلامی ایران، شماره ۳، ۱۳۸۵ش.
۲۲. مرکز پاسخگویی به شبهات، «عهد شکنی یهودیان مدینه در زمان پیامبر»، سایت فرق، ادیان و مذاهب، ۱۳۹۶ش، ۹:۵۸ به آدرس <https://www.adyannet.com>
۲۳. مرکز مطالعات و پاسخگویی به شبهات، «یثرب پیش از اسلام»، حوزه علمیه قم، به آدرس <https://www.andisheqom.com>
۲۴. وریای ورکاده، رمضان، «مواجه پیامبر با یهود از منظر قرآن»، رساله ارشد، تهران: دانشگاه ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۸۸ش.
۲۵. همت بناری، علی؛ احسانی، محمد؛ «روش شناسی تعیین شاخص رفتاری در قرآن»، نشریه علمی ترویجی ISC/قرآن و علم، شماره ۱۷، ۱۳۹۴.
۲۶. خبرگزاری رسمی حوزه، «رفتار اخلاقی پیامبر خدا (ص) با غیر مسلمانان»، کد خبر: ۹۲۶۲۱۰، ساعت ۵:۱۶، ۱۳۹۹/۸/۱۳. yun.ir/ukw156